

NACIONALNI PARK
SUTJESKA
TJENTIŠĆE

IZDANJE POVODOM JUBILEJA —
40 GODINA DOLASKA NA ČELO KPJ
I 85. ROĐENDANA DRUGA TITA.

GOJKO JOKIĆ

NACIONALNI PARK
SUTJESKA
TJENTIŠĆE

TURISTIČKI VODIČ
drugo izdanje

Turistički vodiči
Biblioteka
SPOMENICI REVOLUCIJE

AUTOR TEKSTA
Gojko Jokić

RECENZENTI
Nedžib Aganović
Miloš Hamović

IZDAVAČI
Nacionalni park Sutjeska, Tjentište I
NIP Turistička štampa,
Beograd, Knez Mihailova 21

ZA IZDAVAČE
Miljenko Šimović
Ivan Gajić

REDAKCIJSKA OPREMA
Turistička štampa — Beograd

UREDNICI
Miša Špiljević
Dimitrije Čudov

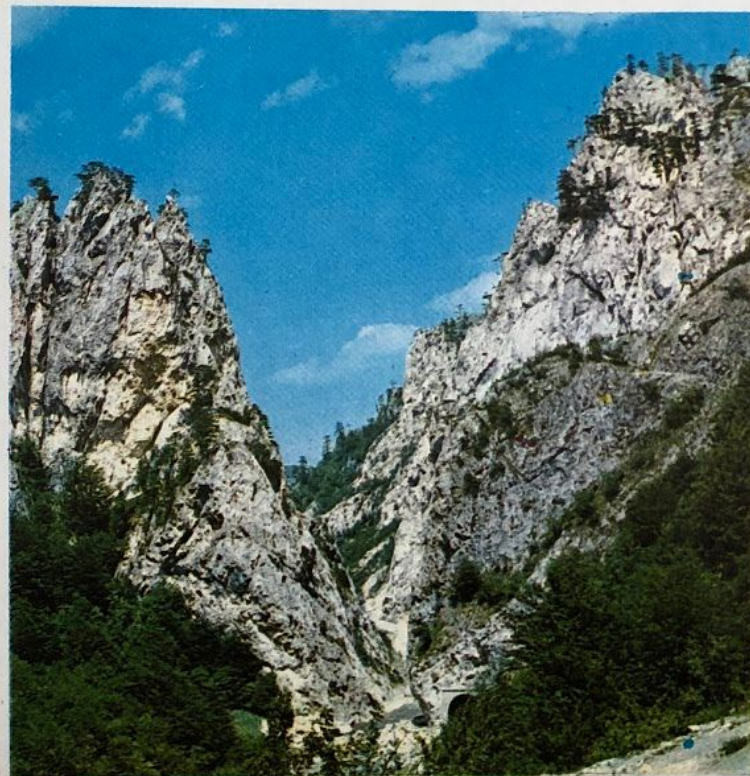
ORGANIZACIJA
Tanja Rović

SNIMCI
Turistička štampa, Ž. Skrigin, S. Orović

ŠTAMPA
Novi dani, Beograd

TIRAZ
Drugo izdanje 1977. g. — 100.000 primjeraka

**OVOM KNJIGOM OBILJEŽAVA SE
15 GODINA POSTOJANJA
NACIONALNOG PARKA »SUTJESKA«**

» ... Širom Jugoslavije bilo je mnogo bojišta na kojima su se vodili krvavi okršaji, ali baš Sutjeska — koja je u našoj narodnooslobodilačkoj borbi dvaput bila takvo poprište — najbolje odgovara da bude mjesto u koje će naši narodi uvijek s ponosom gledati i podsjećati se koliko nas skupo košta ovo što je stvoreno ... «

TITO

Sutjeska je najveći i najsvjetliji simbol borbe naroda Jugoslavije za svoju slobodu, simbol čovjekovog heroizma. Vječiti spomenik nečem što nikada neće proći, niti se može zaboraviti.

Tu, na ovom prostoru okovanom vrlletima, odigrale su se dramatične bitke pete neprijateljske ofanzive, koja je trajala od 15. maja do 15. juna 1943. godine. Neprijatelj je, u namjeri da uništi Glavnu operativnu grupu Narodnooslobodilačke vojske, napravio obruč oko nje. Napalo je 127.000 okupatorskih vojnika na 19.600 partizana među kojima je bilo oko 4.000 ranjenika. Ishod te neravnopravne borbe je poznat — obruč je probijen, pokušaj neprijatelja propao. Ostale su napisane i nenapisane, kazane i nekazane priče o hrabrosti, o ljudskoj želji i upornosti da se brani ono započeto ustaničkih dana 1941. godine. Žrtve su bile ogromne.

Danas je Sutjeska jedinstven memorijalni kompleks, uređivan godinama da bi postao jedno od najvećih znamenja revolucije. Jer, *ovdje su svaka stopa zemlje i svaki kamen — spomenik.*

Sutjeska je mjesto najvećeg okupljanja mladih, ne samo iz Jugoslavije već iz mnogih krajeva svijeta.

Više od jedne decenije Tjentištem se ore pjesme i poklici omladinskih radnih brigada. Gotovo sve što je na njemu izgrađeno djelo je mladih. Tu je nikao centar vaspitavanja, rada, pjesme, rekreacije i razonode.

Sutjeska je — jedna, neponovljiva.

Borci Prvog bataljona Šeste istočnobosanske brigade kod Vrbničkih koliba, 11. juna 1943. godine

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

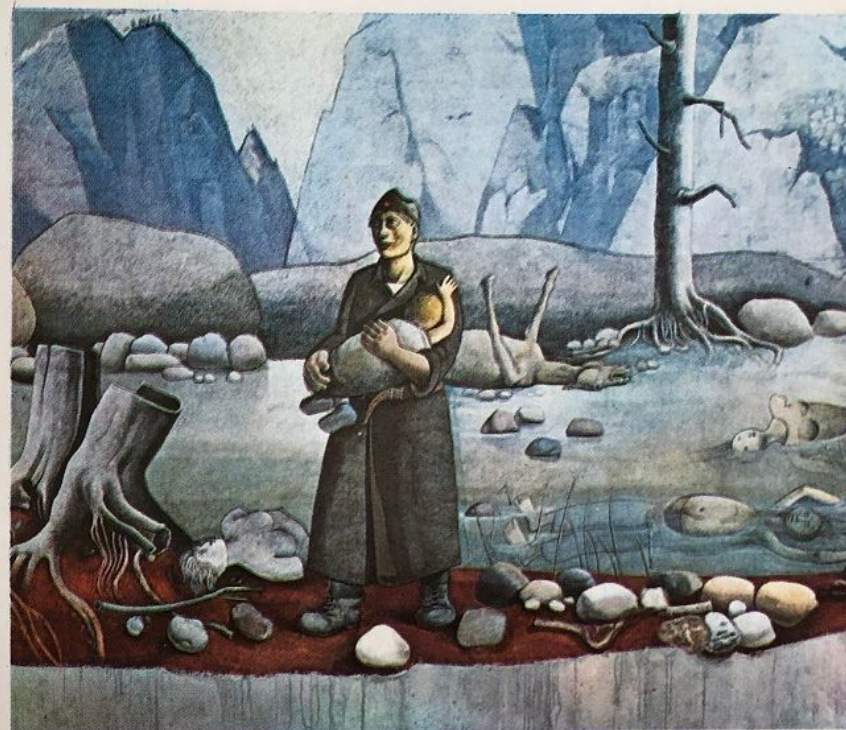
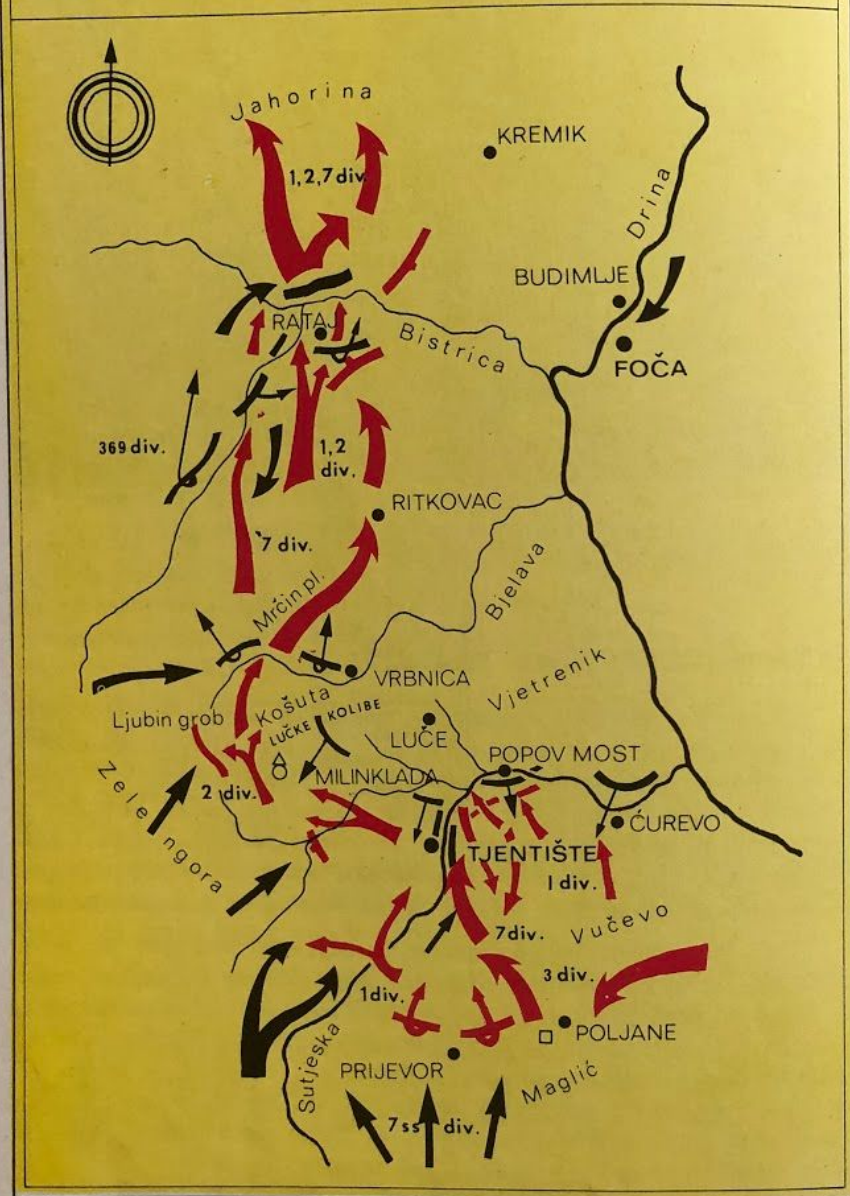
Peta neprijateljska ofanziva, u njemačkim dokumentima vođena kao operacija »Švarc«, imala je za cilj da uništi Glavnu operativnu grupu Narodnooslobodilačke vojske koja se poslije uspjeha u četvrtoj ofanzivi kretala prema istoku. Bila je oslobođena velika teritorija u Crnoj Gori i Sandžaku, a pripremao se prodor partizana prema Srbiji. Poslije kraha njemačko-italijanskog fronta u sjevernoj Africi, postojala je mogućnost da jedinice NOVJ presijeku njemačke veze sa Grčkom.

»U toku aprila Nijemci su vršili užurbane pripreme za novu ofanzivu. U prvoj polovini maja oni otpočinju sa pokretima trupa s ciljem da postepeno stvore jedan širi obruč oko slobodne teritorije u Sandžaku i Crnoj Gori, na liniji: Foča — Goražde — Pljevlja — Prijepolje — Bijelo Polje — Kolašin — Podgorica — Nikšić — Bileća — Gacko — Kalinovik, a zatim da stezanjem tog obruča potisnu glavnu operativnu grupu s Vrhovnim štabom na Pivski plato (između kanjona Tare, Pive i masiva Durmitora) i tu ih unište«.

Proboj preko Zelengore

Jedinice
NOVJ

Njemačke
snage

Krsto Hegedušić: »Sutjeska« — freska u Spomen-kući bitke na Sutjesci

Bilo je angažovano 127.000 neprijateljskih vojnika — 67.000 Nijemaca, 43.000 Italijana, 2.000 Bugara i oko 15.000 domaćih kvislinga, vanredno naoružanih, uz podršku oko 170 aviona, osam artiljerijskih pukova i većeg broja tenkova. Operaciju »Švarc« neposredno je vodio general Rudolf Liters, komandant njemačkih trupa u tzv. NDH.

Sve je to bilo pokrenuto protiv 19.600 partizana među kojima se nalazilo preko 4.000 ranjenika i tifusara.

Glavnu operativnu grupu, kojom su neposredno komandovali Vrhovni štab i drug Tito, sačinjavali su *Prva proleterska divizija* u sastavu — *Prva proleterska udarna brigada*, *Treća proleterska udarna (sandžačka) brigada*, *Treća proleterska krajiška udarna brigada* i *Brdski divizion*; *Druga proleterska divizija* u sastavu — *Sedma*

krajiška udarna brigada, Četvrta proleterska (crnogorska) udarna brigada i Druga proleterska (dalmatinska) udarna brigada; *Treća udarna divizija* u sastavu — Peta proleterska (crnogorska) udarna brigada, Deseta hercegovačka udarna brigada i Prva dalmatinska udarna brigada; *Sedma banijska divizija* u sastavu — Sedma, Osmi i Šesnaesta udarna banijska brigada, pridodata Treća dalmatinska udarna brigada; *Drinska operativna grupa* u kojoj su bile Šesta proleterska istočno-bosanska udarna brigada, Prva majevička udarna brigada, Druga proleterska udarna brigada, Haubički divizion Vrhovnog štaba i Centralna bolnica. Oružja, posebno teškog bilo je malo, a do municije dolazilo se najčešće otimanjem od neprijatelja. Poseban problem bila je ishrana, jer je čitav kraj, inače siromašan, bio opustošen.

»Poslije uvodnih borbi od 15. do 20. maja neprijatelj je uspio da na predviđenoj liniji zatvori obruč oko Glavne operativne grupe. U toj situaciji, kad su se jasnije mogle sagledati njegove namjere, Vrhovni komandant je 18. maja donio odluku da se odustane od namjeravnog prodora u Srbiju i da se postepeno izvrši pregrupisanje snaga na zapad, ka Bosni, u cilju proboja iz obruča«.

To je period od mjesec dana najtežih i najkrvavijih borbi koje su jedinice Narodnooslobodilačke vojske uopšte vodile u toku rata, a trajao je sve do 15. juna. Završne borbe vođene su neprekidno 720 sati.

Prvo je zaprijetila opasnost Centralnoj bolnici u rejonu Čelebića, ali borci Drinske operativne grupe, uz pomoć Prve divizije, uspjeli su da odbace njemačku 118. lovačku diviziju. Pregrupisavanjem snaga onemogućeno je Nijemcima da zaposjednu Vučevo i zatvore put prema Pivi. Tako je propala njihova osnovna zamisao da na Pivskom platou unište partizanske jedinice.

Niže se bitka za bitkom, prenosi se sa jednog mjesta na drugo. Bezbroj je primjera požrtvovanja. Smrt je kosila na sve strane. Čitava situacija još je teža i komplikovanija zbog Centralne bolnice i velikog broja ranjenika koje treba spasiti. Pojedine jedinice su prepolovljene. Međutim, jedan po jedan neprijateljski obruč puca, iako neprekidno avioni zasipaju bombama i bez prestanka tuče artiljerija.

Treća udarna divizija i Centralna bolnica pokušavaju da se probiju preko Tare u Sandžak, ali ne uspijevaju. Ranjenici i bolesni prelaze Pivu i Vučevo i idu prema Sutjesci.

Prilikom jednog bombardovanja 9. juna na Ozrenu, jednom od zelengorskih visova, ranjen je i drug Tito. On je jedini vrhovni komandant armije koji je ranjen u drugom svjetskom ratu neposredno učestvujući u bici.

Jedinice Desete hercegovačke brigade prelaze Sutjesku kod Priboja, 9. juna 1943. godine

»Na Zelengori Prva i Druga divizija nalazile su se 9. juna pred novim njemačkim obručem. Ujutro 10. juna Prva proleterska i Treća krajiška brigada izvršile su napad na njemačke položaje na brdu Balinovac, gdje su u oštroj borbi razbile dva bataljona 369. divizije i produžile nadiranje na sjever ka komunikaciji Foča—Kalinovik. Njemački obruč na Zelengori bio je probijen, pa su za Prvom proleterskom i Trećom krajiškom brigadom 10. juna uveče krenule i ostale jedinice Prve i Druge divizije sa Vrhovnim štabom. Na njihovo začelje stigla je i Sedma divizija, koja se sa 600 ranjenika u posljednjem momentu probila preko Sutjeske.

Poraženi na Zelengori, Nijemci su obrazovali novu liniju obruča na drumu Foča—Kalinovik, koju je 12. juna probila Prva proleterska brigada. Kroz brešu u rejonu Miljevine 12—14. juna probile su se jedinice Prve, Druge i Sedme divizije sa Vrhovnim štabom sa Zelengore na Jahorinu i, poslije mjesec dana neprekidnih borbi, našle se izvan njemačkog obruča.

»Za to vrijeme Treća divizija sa glavnom Centralne bolnice probijala se preko Vučeva prema Sutjesci. Oko podne 2. juna na

Susret boraca Petnaeste majevičke brigade sa ranjenicima i tifusarima Druge dalmatinske brigade na Milinkladama, 9. juna 1943. godine.

Sutjesku je izbila Prva dalmatinska brigada, koja je predveče na juriš zauzela Tjentište i u toku noći 11/12. juna probila se ka Zelengori. Istočno od Sutjeske ostala je glavna Treće divizije sa preko 1.200 ranjenika i bolesnika, okružena snagama 7. SS »Prinz Eugen«, 118. lovačke, 1. brdske i italijanske divizije »Ferrara«. U svitanje 13. juna jedinice Treće divizije otpočele su prebacivanje preko Sutjeske kod Tjentišta, a za njima ranjenici i bolesnici. Na rijeci nije bilo neprijatelja. Nijemci su imali položaje iznad rijeke na padinama Košura, Ozrena, Pleća, Lastve i Kazana, gde su izgradili rovove i bunkere, maskirali se i u zasjedi čekali kolone Treće divizije koje su poslije prelaska Sutjeske krenule na Zelengoru. U šumi, nekoliko stotina metara iznad Sutjeske, borci Treće divizije iznenada su dočekani bliskom ubitačnom vatrom iz njemačkih rovova. Razvila se teška i krvava borba u kojoj su se juriši smjenjivali jedan za drugim, ali njemački front nije bio probijen. U jednom od prvih juriša ujutro, 13. juna na padinama Ozrena poginuo je i komandant Treće divizije Sava Kovačević. Boreći se do kraja za spas Centralne bolnice Treća divizija bila je 13. juna na Sutjesci razbijena. Više od polovine njenih boraca je tog dana izginulo, dok su se ostali u manjim i većim grupama probili kroz

njemački front na Zelengoru ili natrag preko Sutjeske za Crnu Goru. Poslije razbijanja Treće divizije Nijemci su u dolini Sutjeske kod Tjentišta poubijali oko hiljadu nemoćnih ranjenika i bolesnika Centralne bolnice«. (Prema Enciklopediji Jugoslavije, knjiga IV).

Tako je završila bitka na Sutjesci. Plaćena je najtežom cijenom koja može da postoji — ljudskim životima. Ostalo je bezbroj grobova po tim vrletima što danas tako poetično izgledaju. U »Prozivci na Tjentištu«, u Spomen-kući bitke na Sutjesci, na zidovima ispisano je 6.508 imena onih koji su ovdje pali. Koliko ih je zaista ostalo za uvijek, da na vječnoj straži bdiju, nikada niko neće znati da kaže.

Poručivali su tih majskih i junskih dana 1943. godine:

»Dogod budete čuli na Ljubinom grobu pucnje naših pušaka, Nijemci neće proći. A kada toga ne bude, znajte da na njemu nema više živih komunista — proletera...« (Poruka Četvrte crnogorske proleterske brigade).

I ovo:

»Preko polovina boraca našeg bataljona izbačena je iz stroja. Ali, za sve zadatke računajte sa nama kao da smo u punom sastavu. I dok jedan od nas bude živ Nijemci neće proći...« (Drugi bataljon Druge dalmatinske brigade).

Njih nema. Tu, na Sutjesci, palo je oko 7.000 boraca, ranjenika i bolesnika, a među njima i 43 narodna heroja. Tu je pao i legendarni komandant Treće udarne divizije *Sava Kovačević*, neustrašivi borac. Tu je ostao i potpredsjednik AVNOJ-a *Nurija Pozderac*. Nestao je bez traga i *Veselin Masleša*.

Nedugo poslije bitke u selu Vrbnici, na domaku Sutjeske, četnici su loveći ranjene, bolesne i iscrpljene partizane uhvatili pjesnika *Ivana Gorana Kovačića*, koji nije htio da ostavi ranjenog *dr Simu Miloševića*. Obojicu su ubili, a pjesniku se ispunila slutnja o grobu za koji niko neće znati.

Ostao je eho Sutjeske. On je najljepši spomenik, najtrajniji kao vrijeme.

Sutjeska kroz naše kosti grmi
Teče između crvenog cveća
U našem joj je srcu ušće
U našem srcu izvor

(Vasko Popa: »Oči Sutjeske«)

Tako je rekao pjesnik kazujući misao svih. Onda je sasvim jasno zašto je Sutjeska jedno od najvećih svetišta revolucije, njeno najveće i najblistavije znamenje.

Pivo Karamatijević: »Juriš« — iz mape crteža i grafika »Sutjeska«

O bici koja je ovdje vođena napisane su mnoge studije, monografije, memoarska prisjećanja. Neko je pokušao da ju pretoči u literaturu... No, uvijek kao da nedostaje ona velika, najveća, ona prava riječ, jer svaka izgleda slaba, kao i svako poređenje.

Tom mozaiku treba dodati i ono što je o svom porazu napisao, poslije svega, onaj ko je gledao preko nišana — komandant čitave ove operacije njemački general Rudolf Liters:

»Tok borbi je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vješto vođene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva čuđenje. Neprijateljsko komandovanje bilo je izvanredno pokretno i u odbrani aktivno.

Karakteristični su bili masovni napadi snaga prikupljenih na jednom mjestu, izvođeni pri atmosferskim prilikama povoljnim po neprijatelja (kada je nemoguća aktivnost avijacije) i to tamo gdje naša artiljerija nije mogla dobro djelovati. Komunistima je uvijek polazilo za rukom da izjednače svoj nedostatak u teškom naoružanju i dođu na odstojanje bliske borbe prsa u prsa. Pri tome su se pokazali kao fanatični, krajnje uporni i dobri borci, koji odlično poznaju teško planinsko zemljište...«

RAZGOVOR KOSTIJU

Iz koje čistinom ko dlan? —
pitaju noć i san.
Iz PROLETERSKE PRVE! —
zglob im odgovori stren.

Iz koje se utopi blisne? —
pitaju uzljuljane sjene.
Iz PRVE DALMATINSKE, šjor
odgovor zamre u pjenu.

Iz koje se stočiste na nju? —
pitaju glasi u granju
Iz DRUGE SRBIJANSKE, Oj Moo...
odgovara mrtvi poj...

Iz koje stasaste tu?! —
čujem uzbuđenu sjenu.
Iz TREĆE SANDŽAČKE, rodo! —
sjene odgovore složno.

Iz koje si, vesela snago? —
pita iz dubine naglo.
Iz ČETVORTE CRNOGORSKE sjekle! —
govore mrtve sjenke.

Iz koje prispje i ti? —
pita na gomile mrtvi.
Iz PETE CRNOGORSKE stravne! —
odgovor poprišta plane.

Iz koje se desiste tuda? —
pitaju raspala trupla.
Iz ŠESTE BOSANSKE, druškane! —
odgovore nijema usta.

Iz koje su lobanje te? —
pita lobanje sjaj.
Iz SEDME KRAJIŠKE ljute —
odgovorim potmulo ja.

Iz koje potamnjesto vi? —
pita utuljeni vid.
Iz OSME BANIJSKE svud! —
odjekne ugasla grud.

Iz koje u ovoj dostup? —
pita sjedeći kostur.
Iz MAJEVIČKE, mali! —
skelet se trese i svali.

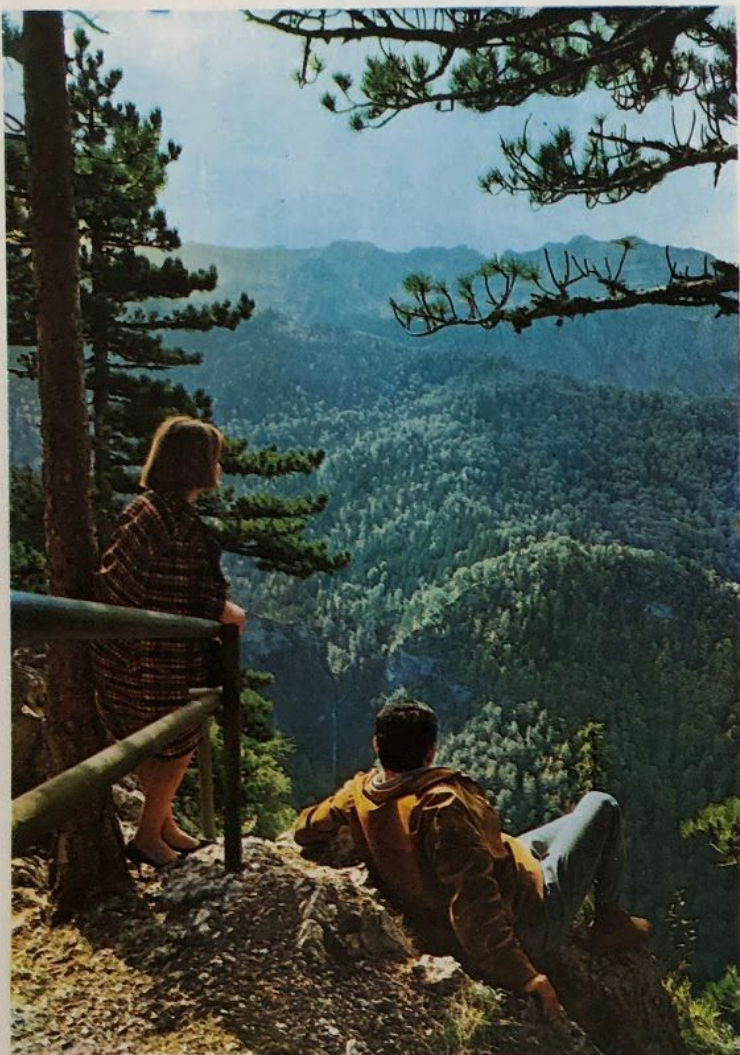
Iz koje si, brate drag? —,
pita prebijeni gnjat.
Iz DESETE HERCEGOVAČKE, bolan! —
gled je sjevnula gola.

Iz koje si?... Ko si?...
pitaju rasute kosti
Iz SVIH ŠTO BIJASMO MOST! —
odgovara zagubljena kost.

Mirko Banjević

*Ranjenici Druge
proleterske
divizije na
Milinkladama,
11. juna
1943. godine*

Pogled na prašumu Perućicu

PODRUČJE SUTJESKE

Područje Sutjeske nalazi se južno od Foče. Zatvara ga sa istočta *Pivska planina* (1.775 m) i rijeka *Piva* do svog sastava sa Tarom na Šćepan-polju, a dalje *Drina* do ušća rijeke *Sutjeske*. Zapadno je omeđeno masivima *Zelengore* (Bregoč 2.015 m i Tovarnica 1.858 m) na koju se nastavlja *Lelija* (2.032 m). Sa jugoistočne i južne strane su planine *Maglič* (2.386 m), *Volujak* (Studenac 2.294 m, Vlasulja 2.337 m) i *Bioč* (Veliki Vitao 2.396 m).

Ovuda protiče rijeka *Sutjeska* sa pritokama *Jabučnica*, *Suški potok*, *Perućički potok* i *Hrčavka*.

Najatraktivniji dio Sutjeske je *nacionalni park*, na 17.250 hektara, od čega je blizu deset hiljada hektara pod šumama. Obuhvata zaštićena područja Sutjeske, strogog prašumskog rezervata *Perućica*, kao i dijelove planina *Maglič*, *Volujak* i *Zelengora*.

Prašuma Perućica jedinstvena je po svojoj ljepoti, a najveća u Evropi. Ima površinu 1.234 hektara. To je, zapravo, uvala između *Magliča*, *Dragoš sedla*, *Prijevora* i *Snježnice*, duga oko šest a široka od jednog do tri kilometra. Kroz nju protiče *Perućički potok* čiji se *vodopad Skakavac* obrušava niz liticu visoku 75 metara. Sa južne strane je najviši vrh u Bosni i Hercegovini *Maglič* (2.386 m).

Šuma je gusto isprepletana i teško prohodna. Na relativno malom području, zbog specifičnih geoloških i klimatskih uslova, sreću se gotovo svi vidovi šumskih zajednica u vertikalnom smislu, što pruža izvanredne uslove za istraživanje iz svih oblasti vezanih za šumarstvo.

Idući od najnižih (750 m) prema najvišim položajima (1.600 m) susreću se sljedeći tipovi šumskih zajednica: šuma crne i bijele johe, šuma hrasta kitnjaka i običnog graba, brdska bukova šuma, šuma bukve, jele i smrče, šuma crnog graba i crnog bora, predplaninska bukova šuma i klekovina bora. Osim šumskih zajednica postoje i neke razvojne sukcesije i požarišta.

Od vrsta koje pobuđuju veliki interes ovdje su jasika (*Populus tremula*), bijeli bor (*Pinus silvestris*), somina (*Juniperus sabina*) i na daleko poznata stabla smrče (*Picea excelsa*).

U prašumi *Perućici* živi niz životinjskih vrsta — medvjed, divojarac, srndać, vepar, kuna zlatica i bjelica, divlja mačka, lisica i druge;

a od pernatih vrsta — tetrijeb-gluhan, suri orao, krstaš, soko sivi, crvenorepi kos, jarebica kamenjarka, lještarka i druge.

U ovom bogatstvu flore i faune nalaze se stabla stara po nekoliko stoljeća, visoka preko 50 metara a prečnika većeg od 150 centimetara.

Do Perućice stiže se makadamskim putem koji vodi od Tjentišta prema Dragoš sedlu.

U prašumu ulazi se samo sa pratnjom.

Ako treba tražiti oazu neoskrnavljene prirode, onda je ona sigurno ovdje, u punom svom sjaju i veličanstvu.

Prijevor, nešto dalje, je zelena zaravan iznad prašume a ispod Maglića. Odavde se pruža pogled na izuzetne pejzaže Zelengore, na okolne i udaljene planinske vrhove.

Poseban doživljaj su brojna glečerska jezera rasuta po planinama oko Sutjeske, koja zovu i »gorske oči«.

Na Zelengori su: *Zelengorsko jezero* (1.500 metara nad morem) zatvoreno Bregočom (2.015 m), Kalelijom (1.975 m), Orlovcem (1.915 m) i Ljaljenom (1.765 m) — veliko oko 2,5 hektara, dugo 330, široko 74 a najdublje 5,1 metar; *Crno jezero* je između planinskih pašnjaka Videža i Ljubinog groba — dugo 150, široko 72, a najdublje 4 metra; *Bijelo jezero*, u neposrednoj blizini Crnog, leži u dubokoj uvali planine Oruše — dugo je 90 a široko 80 metara. Najveće na Zelengori je *Štirinsko jezero*, zapadno od Zelengorskog jezera, dugo 150 a široko 260 metara. Od njega 3—4 km udaljeno je *Kotlaničko jezero*.

Na sjeveroistočnoj strani Tovarnice (1.858 m) je *jezero Gornje bare* (1.650 metara nad morem) — dugo 200, široko 100 a najdublje 3,9 metara. Na sjevernim padinama, sa tri strane okruženo šumom a sa jedne pašnjacima, nalazi se *jezero Donje bare* (na 1.550 m) — dugo 200, široko 140, duboko 4,1 metar. *Trnovačko jezero* je na jugozapadnoj strani Maglića, na 1.520 metara iznad mora — dugo oko 700 a duboko do šest metara.

Uopšte čitavo područje Sutjeske izvanredno je po svojim prirodnim ljepotama sa raskošnim planinskim pejzažima, pitomom dolinom usred vrleti, iskonskom prašumom Perućicom, vodama, glečerskim jezerima, šumama koje su pune divljači...

Centar Sutjeske je *Tjentište* (568 metara nad morem).

I sam položaj je izuzetan. Ovuda prolazi magistralni turistički pravac Beograd — Titovo Užice — Višegrad — Foča — Tjentište — Gacko — Bileća — Trebinje — Dubrovnik.

Nedaleko su kanjoni *Pive* (sa džinovskom branom HE Mratinje) i *Tare* (jedinstven u Evropi), opet poseban doživljaj.

STARIJA ISTORIJA

Interesantna je i starija istorija ovog kraja. Neki istoričari objašnjavaju da je samo ime Tjentište nastalo od »tenta« (»tenda«), »tenturium«, što navodi na pretpostavku da je ovdje mogla postojati rimska stražarnica.

Svi su izgledi da su na Tjentištu, odmah po doseljavanju mogli imati svoje naselje Sloveni.

U srednjem vijeku Sutjeskom prolazi karavanski put od Jadranskog mora prema sjeveru (Niš, Carigrad) tzv. »Dubrovački put«. Herceg Stjepan (XV vijek) nad sastavcima Pive i Tare podigao je svoj grad *Soko*, čiji ostaci i danas postoje. *Vratar*, iznad Suhe, bio je najuži prolaz puta, pa se tu nalazila hercegova straža i carinarnica. Predanje kaže da je klanac Vratar zatvaran gvozdenim lancem.

U *Šadićima*, u dolini Sutjeske, na Kaurskom groblju sačuvala se nekropola sa 200 srednjovjekovnih stećaka. Na Grčkom groblju u *Kosmanu*, nedaleko od ušća Sutjeske u Drinu, stoji 50 stećaka. U *Vrbnici* ima 20 stećaka. Ima ih i na Zelengori — na *Lučkim kolibama* 23 stećka, a jedan kod *Ljubinog groba*.

Na samom Tjentištu bio je *han za turskih vremena*, jer se ovuda i dalje putovalo starim karavanskim putem. Prema jednom zapisu u tom konačištu bilo je mjesta za 600 konja.

Foča

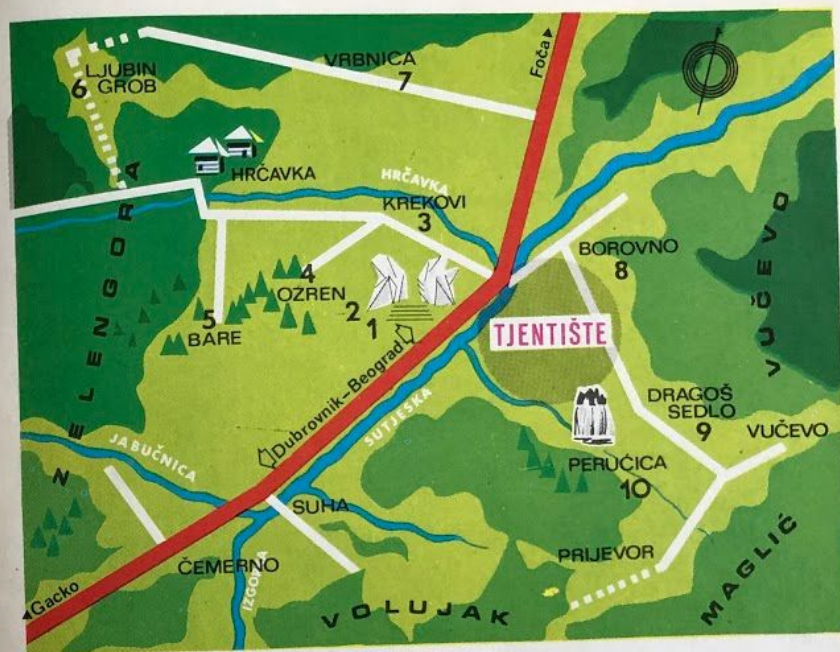
Foča je grad veoma star i sa zanimljivom istorijom. Još u srednjem vijeku nalazio se na karavanskom putu, izuzetno važnom, koji je išao sa obale Jadrana prema sjeveru. Za vrijeme Turaka, od 1470. godine i čitavo naredno stoljeće sjedište je sandžakbega Hercegovine. Čuvene su bile fočanske zanatlije, među kojima su se svojom vještinom posebno isticali nožari (bičakčije) i puškari (tufekčije). Od kulturno-istorijskih spomenika najznačajnija je *Aladža džamija* (sagrađena 1551. godine) koja spada među vrhunska graditeljska ostvarenja iz turskog perioda kod nas. Sačuvani su i dijelovi stare čaršije — Veliki han, Sahat-kula, kuća porodice Avdagić i drugo.

U prošlom ratu Foča je od 20. januara do 10. maja 1942. godine bila slobodna i sjedište Vrhovnog štaba NOV i druga Tita. To je poznati »Fočanski period narodnooslobodilačke borbe« značajan po nizu akcija i dokumenata. Između ostalog, tada su nastali i propisi o radu i ustroju narodnooslobodilačkih odobra (»Fočanski propisi«). Ovamo su stigli i proleter i sa čuvenog Igmanskog marša.

Danas je Foča moderan grad, veoma lijep zbog svog bogatstva zelenila i voda.

Foča — panorama

LEGENDA: 1. Spomenik bitke na Sutjesci (autor M. Živković) 2. Spomen-kuća bitke na Sutjesci 3. Grob Save Kovačevića 4. Mesto ranjavanja druga Tita 5. Spomenik dalmatinskim brigadama 6. Ljubin grob 7. Mesto pogibije Ivana-Gorana Kovačića 8. Grob Šerifa Loje 9. Grob Nurije Pozderca 10. Prašuma Perućica

ZNAMENJA SUTJESKE

Memorijalni kompleks

U okviru memorijalnog kompleksa uređeno je posebno više mjesta.

Spomenik bici na Sutjesci, na Tjentištu, centralno je obilježje događaja iz pete neprijateljske ofanzive. Čine ga dvije monumentalne kamene gromade, visoke po 19 metara. Simbolizuje prodor, proboj neprijateljskog obruča. Iza Spomenika na betonskim trakama urezani su nazivi jedinica koje su učestvovala u bitkama. Djelo je vajara Miodraga Živkovića.

Spomen-kuća bitke na Sutjesci

Spomen-kuća bitke na Sutjesci

Spomen-kuća, zapravo panorama bitke je muzej u kojem je na simboličan način prikazana epopeja Sutjeske.

Izuzetan je spisak od 6.508 imena i prezimena poginulih boraca u bici na Sutjesci, upisan na zidove kao »Prozivka na Tjentištu«, onih koji su ovdje pali, uz poruku pjesnika — »tu niko nije umro ko je umro«.

Slikar Krsto Hegedušić autor je ciklusa od 13 fresaka, inspirisan događajima na Sutjesci. Izvedene su na površini od 124 kvadratna metra. Djeluju izuzetno impresivno, govoreći snažnim umjetničkim jezikom.

U Spomen-kući izloženi su i mnogi dokumenti. Preko 800 dijapozitiva raspoređeno je u devet tema.

Na pet elektronskih vojno-istorijskih karata prikazan je — Svijet 1943. godine, Jugoslovensko ratište 1942/1943. godine, zatim Prva faza operacije »Švarc«, Borbe na fočanskom frontu i Proboj preko Zelengore.

Tu je i manja kino sala za projekcije dokumentarnih filmova.

Sama Spomen-kuća, koja je u blizini Spomenika, nesvakidašnja je po svojim arhitektonskim rješenjima. Sva priljubljena uz tlo podsjeća, donekle, na strme krovove planinskih kuća — katuna. Projektovao ju je inž. Ranko Radović.

Spomen-kosturnica nalazi se ispred Spomenika. U nju su prenesene kosti 3.301 palog učesnika bitke na Sutjesci.

Do mjesta na Ozrenu gdje je ranjen drug Tito, 9. juna 1943. godine, probijen je put.

Grob Save Kovačevića je na padinama Ozrena, ispod Krekova, gdje je i poginuo proslavljeni komandant Treće divizije. Nad njim stalno vijori crvena zastava.

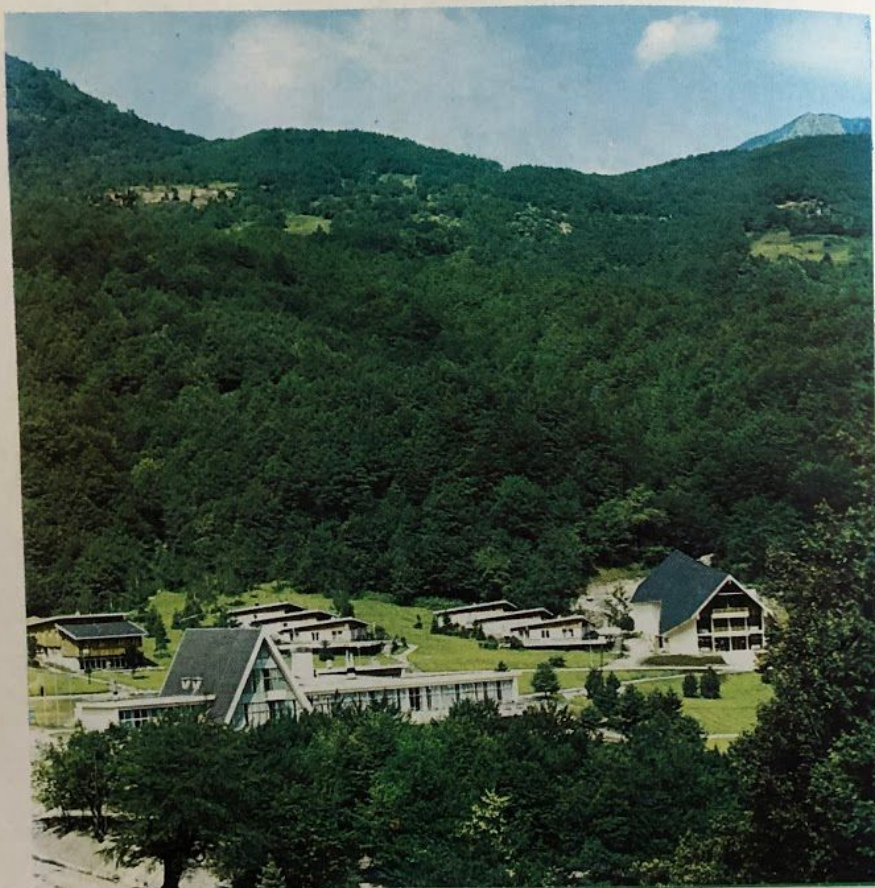
Krekovi — mjesto pogibije Save Kovačevića

Dragoš sedlo — mjesto pogibije Nurije Pozderca

Grob Nurije Pozderca, potpredsjednika AVNOJ-a koji je ranjen prilikom eksplozije avionske bombe za vrijeme pete neprijateljske ofanzive i umro od rana, nalazi se na Dragoš sedlu.

Na *Borovnu*, prema Dragoš sedlu, označeno je mjesto gdje su poginuli narodni heroj Šerif Lojo i devet boraca Omladinske čete Trećeg bataljona Prve proleterske brigade.

Omladinski centar

NACIONALNI PARK »SUTJESKA«

Nacionalni park »Sutjeska« na Tjentištu je ustanova od posebnog društvenog interesa. Bavi se zaštitom prirodnih rijetkosti, spomenika i spomeničkih mjesta vezanih za istorijsku bitku na Sutjesci 1943. godine, te idejno-vaspitnim djelovanjem među radnim ljudima, posebno omladinom.

Ukupna površina Nacionalnog parka je 63.960 ha od toga uže područje je 17.250 ha.

Nacionalni park »Sutjeska« organizuje idejnu, vaspitnu, obrazovnu i informativnu djelatnost, kao i zaštitu i uređivanje spomenika, prirodnih rijetkosti i znamenitosti.

Istovremeno, organizuje političke, kulturne, sportske i druge manifestacije. Obavlja turističko-ugostiteljsku djelatnost, organizuje lov i ribolov, vrši sanitarnu sječu šuma itd.

Omladinski centar Nacionalnog parka »Sutjeska« u okviru svoje djelatnosti priprema programe za školske ekskurzije, organizuje izlete na najljepša područja nacionalnog parka.

SMJEŠTAJ

Na Tjentištu je sagrađeno više objekata, tako da su stvoreni svi uslovi za kraći i duži boravak. Sutjeska je mjesto gdje se stalno okupljaju oni koji njeguju tradicije revolucije. Posebno dolaze mladi koji su učestvovali i u njenom uređenju kao članovi omladinskih radnih brigada na radnim akcijama.

Omladinski centar »Sutjeska« raspolaže sa slijedećim smještajnim kapacitetima:

- Hotel »Mladost« sa 123 ležaja omladinske B kategorije (svaka soba ima sanitarne uređaje);
- Hotel »Sutjeska« sa 60 ležaja sa jednokrevetnim, dvokrevetnim i lovačkim sobama;
- Dvije vile sa 10 ležaja;
- U paviljonima ima 358 ležaja u dvokrevetnim, trokrevetnim, četvorokrevetnim i osmokrevetnim sobama;
- U planinskim kućicama ima 220 ležaja;

Hoteli »Mladost« i »Sutjeska« imaju vlastite restorane, kao i kafane.

Postoji i restoran na principu samousluživanja većeg kapaciteta.

INFORMACIJE:

Recepcija	(073) 73-113
Hotel »Mladost«	(073) 73-145
Hotel »Sutjeska«	(073) 73-111
Upravna zgrada	(073) 73-102

Sportsko-rekreativni centar sa jezerom

VODIČKA SLUŽBA

Vodička služba u okviru Nacionalnog parka »Sutjeska« je besplatna.

Za ostvarenje što potpunijeg i kvalitetnijeg programa boravka školskih ekscurzija organizuju se informacije, predavanja, projekcije dijapozitiva, filmske predstave i partizanske logorske vatre.

Program za školske ekscurzije sadrži istorijske, biološke, geografske i sportske komponente.

Veliki čas istorije organizuje se kod Spomen-kosturnice ili u Informativnom centru a interpretacija fresaka u Spomen-kući.

Čas biologije održava se u prašumi Perućici.

Sportske manifestacije organizuju se u Sportskom centru koji raspolaze borilištima za sve atletske discipline, terenima za male sportove (tenis, košarku, odbojku, rukomet), travnatim terenima za fudbal i plivačkim bazenom.

STALNE MANIFESTACIJE

- *»Mladost Sutjeske«* je tradicionalni susret mladih književnih, likovnih i muzičkih stvaralaca. Održava se u jesen svake godine, poslije završetka opštejugoslovenskog konkursa.

- *Zvezdasti auto-moto reli »Sutjeska«* sa startom iz svih republika i pokrajina, sa ciljem na Tjentištu. Organizuje se svake godine za Dan borca, 4. jula.

Auto-moto reli »Sutjeska«

Ribolov na Sutjesci

INFORMACIJE

U okviru *Omladinskog centra* djeluju:

- *Dom mladih* koji ima veću salu sa 400 sjedišta, manju sa 50 sjedišta, šah i TV salu sa 50 sjedišta, aperitiv-bar i disko-klub.

- *Sportski rekreativni centar* čine vještačko betonsko jezero površine 16.000 kvadratnih metara; zgrada sa restoranom, dvije terase i kabinama; zatim fudbalski stadion sa tribinama za 2.000 gledalaca; igrališta za rukomet, košarku i tenis; atletska borilišta; strelište. U toku je izgradnja zatvorenog bazena, trim kabineta i automatske kuglane.

Ribolov. — Vode Drine, Sutjeske i njenih pritoka, kao i planinskih jezera bogate su ribom. U Drini i Sutjesci su salmonidne vrste riba — lipljen, mladica i potočna pastrva. Najbolja lovišta za mladicu su kod Šćepan-polja, Bastaha i Čelik-polja, gdje nisu rijetki primjerci teži i od 10 kilograma. Jezera na Zelengori — Donje bare, Štirnsko jezero, Orlovačko jezero, Kotlaničko jezero i Borilovačko jezero — naseljena su kalifornijskom pastrmkom. Dozvole za ribolov obezbjeđuje uprava Nacionalnog parka Sutjeska.

Lučke kolibe — Zelengora

Lov. — Nacionalni park Sutjeska upravlja najvećim bosansko-hercegovačkim lovištem »Zelengora« koje se prostire na 65.000 hektara. Ono je poznato po visokokvalitetnoj divljači. Lovi se divojarac, srndać, medvjed, divlja svinja, tetrijeb, zec, lještarka, kamenjarka itd. Odavde potiču mnogi vanredni trofeji. Poseban doživljaj je lov na divojarca. Samo lovište veoma je dobro tehnički opremljeno.

Na Tjentištu postoji:

- PTT služba,
- Zdravstvena stanica,
- Benzinska pumpa,
- Parking za 40 autobusa i veći broj automobila.

Udaljenosti. — Tjentište je udaljeno od Foče 27 km; od Sarajeva, preko Foče, 96 km; od Dubrovnika, preko Trebinja, 130 km; od Beograda, preko Titovog Užica i Višegrada, 380 km; od Pljevalja, preko Goražda, 130 km.

Mladi — najčešći gosti Sutjeske

Sutjeska je veliki simbol revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije — jedno od njenih najblistavijih znamenja. To je vječita priča o heroizmu, koja traje bez straha od zaborava.

Danas, ovamo vode mnogi putevi... To, sasvim sigurno, nije ni slučajno.

Mladi dolaze da uče i grade. Stari ratnici, opet, zbog uspomena i sjećanja na saborce... Svako, pa i u onoj radoznoj rijeci turista, ima svoj razlog, a on se uvijek može svesti na jedno — herojsku epiku Sutjeske.

Istovremeno, Sutjeska je široko domaćinski otvorena. Sa dostojanstvom nudi sve ono što ima — memorijalna obilježja legendarne bitke partizana u petoj neprijateljskoj ofanzivi, ljepotu i poetičnost harmonije svojih prostranstava, svoju Perućicu...

Sutjeska pripada svima podjednako.

Zato, kad god dodete ovamo, uvijek — DOBRO DOŠLI!

SADRŽAJ

	Strana
PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA — — — — —	5
PODRUČJE SUTJESKE — — — — —	17
STARIJA ISTORIJA — — — — —	19
Foča — — — — —	20
ZNAMENJA SUTJESKE — — — — —	21
Memorijalni kompleks — — — — —	21
Spomen-kuća bitke na Sutjesci — — — — —	22
NACIONALNI PARK »SUTJESKA« — — — — —	24
SMJEŠTAJ — — — — —	25
VODIČKA SLUŽBA — — — — —	26
STALNE MANIFESTACIJE — — — — —	27
INFORMACIJE — — — — —	28

Na osnovu mišljenja Republičkog sekretarijata za obrazovanje, nauku, kulturu
i fizičku kulturu SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 02-413/65 od 12. maja 1976.
godine, ne plaća se porez na promet.